

بررسی کتیبه‌های برج سه‌گنبد و مسجد جامع ارومیه

عبدالله قوچانی

کارشناس ارشد بازنشسته پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی
aghouchani@hotmail.com

تاریخ دریافت: ۹۵ / ۵ / ۲۰

تاریخ پذیرش: ۹۵ / ۷ / ۲۴

چکیده

برج آجری سه‌گنبد شهر ارومیه از بناهای ارزشمند قرن ششم هجری است. این بنای استوانه‌ای شکل که سردری مزین به نقوش زیبا و تزیینات آجرکاری و کتیبه‌های آجری دارد، از بناهای شاخص این دوره است. در قسمت ورودی این برج، کتیبه‌هایی به خط کوفی و تراشیده‌شده از آجر، نقش بسته است. در قسمت پایانی کتیبه دور سردر، تاریخ محرم ۵۸۰ قمری نوشته شده است. مسجد جامع نیز یکی دیگر از آثار معماری ارزشمند ارومیه است. از مشخصه‌های این مسجد، محراب گچبری بسیار بزرگ و کتیبه‌های متعدد کوفی و نسخ و ثلث آن است. در تاریخ ۱۳۶۷/۴/۲۰، از طرف مرکز باستان‌شناسی، مأموریت یافتن کتیبه‌های دو بنای برج سه‌گنبد و مسجد جامع ارومیه را بررسی و قرائت کنم. در این سفر کتیبه‌های این دو بنا خوانده شد و با مطالعات انجام‌شده، موفق به یافتن نام بانی برج سه‌گنبد شدم. مقاله حاضر بر اساس گزارش این مأموریت تنظیم شده است و در آن کتیبه‌های مسجد جامع و برج سه‌گنبد به تفصیل بررسی شده است.

واژه‌های کلیدی:

سه‌گنبد، مسجد جامع، کتیبه، شیشقاپ، منصور بن موسی، محراب.

است. دیباج می‌نویسد: «... برخی از مورخین راجع به وجه تسمیهٔ سه‌گنبد قائل اند که دو بنای دیگر در مجاورت دهٔ چه‌ریق قصبهٔ شاهپور وجود داشته که مجموعه سه بنا را در قدیم سه‌گنبد می‌نامیده‌اند» (دیباج، ۱۳۴۵: ۸۴).

حسن انزلی معتقد است که: «شاید همین برج موجود که از دو طبقه ساخته شده در سابق طبقهٔ سومی هم داشته که به مرور زمان از بین رفته است و شاید در یک محوطهٔ بسیار وسیع سه باب گنبد بوده که فقط یکی از آنها مانده و دو برج دیگر معدوم شده‌اند» (همان، ۱۳۸۴: ۱۹۷).

پیشینهٔ تاریخی برج و کتیبه‌های آن

تنها محققى که کتیبهٔ بنای سه‌گنبد را قرائت کرده، ویت (Weit) است. او این کتیبه را ناقص و با پاره‌ای اشتباهات خوانده است (Wiet, 1931: vol.9, p. 120). نگارنده علاوه بر اصلاح بسیاری از اشتباهات ویت به نکات ارزندهٔ دیگری دست یافته که در ذیل به آن پرداخته شده است.

سراسر بدنهٔ آجری برج سه‌گنبد متشکل از لوزی‌های متعدد است (تصویر ۱ و ۲). با توجه به این که هر یک از لوزی‌ها شامل سه ردیف دو آجره و چهار لوزی کوچک است که چهار بار تکرار شده است، به نظر می‌آید اشتباهی در مرمت بدنهٔ برج رخ داده است و در واقع آن سه ردیف آجر، حرف «الف» و دو حرف «لام» و لوزی کوچک حرف «ه» است که مجموع این‌ها کلمهٔ «الله» را تشکیل می‌دهد و در هر لوزی [بزرگ] چهار بار تکرار شده است. در سطح بنا از آجر یکرنگ استفاده شده اما در مرمت با درز سفیدرنگ، آجرها را از همدیگر متمایز کرده‌اند. ممکن است در اصل در بدنهٔ سه‌گنبد نوشته‌ای وجود نداشته و درزها باعث دیدن این شکل‌ها شده است که [در این صورت] می‌توان گفت که [مرمتگر] طرحی از خود ساخته است. چه اگر قرار است نوشته‌ای بر بدنهٔ برج ببینیم باید همانند طرح تصویر ۱ باشد. در واقع می‌توان گفت که این بنا قدیم‌ترین گنبد الله الله است که نمونهٔ آن را با کمی تغییر در بقعهٔ شیخ صفی در اردبیل می‌توان دید. در واقع نوشته‌های گنبد الله الله در مجموعهٔ شیخ صفی دقیقاً همین نوشته‌هاست ولی در آن الف و لام‌های الله کوتاه‌تر است و تلفیقی از کاشی و آجر است و نیز در آن کتیبه‌ها ۴۵ درجه چرخیده است (تصویر ۳).

ارومیه مرکز استان آذربایجان غربی و به عنوان شهری بزرگ از ایالت آذربایجان همواره از جایگاه خاصی در طول تاریخ برخوردار بوده است. این شهر در دوران تاریخی به و به‌ویژه در زمان حکومت مادها، هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان موقعیت خود را حفظ نمود به طوری که برخی از پژوهشگران ارومیه را زادگاه زرتشت دانسته‌اند و دریاچهٔ ارومیه در اوستا بندهشن مقدس شمرده شده است (فقیه، ۱۳۴۶: ۱۲).

در دوران اسلامی به شهادت مورخانی چون ابن خردادبه، یعقوبی، ابن رسته، مسعودی، و اصطخری، ارومیه از شهرهای پررونق و آبادان بوده است. یعقوبی جغرافی‌دان قرن سوم هجری در کتاب حدود البلدان شهر ارومیه را این گونه توصیف می‌کند: «...ارومیه شهری بزرگ و کهن در آذربایجان که میان آن [با] دریاچهٔ ارومیه سه میل یا چهار میل فاصله است و چنانچه گمان می‌رود شهر زرتشت پیامبر مجوس است» (یعقوبی، ۱۳۴۳: ۴۶). ابوالحسن ابراهیم اصطخری در سال ۳۴۰ ق در کتاب مسالک و ممالک می‌نویسد: «...ارومیه شهری بزرگ و پر نعمت با نرخی ارزان برکنار دریا و نزهتگاه بسیار دارد» (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۵۵). مقدسی نیز در قرن چهارم در کتاب احسن‌التقاسیم فی معرفة الاقالیم در مورد ارومیه می‌نویسد: «...ارومیه شهری زیباست و دژی آباد دارد. جامعش در میان [بازار] بزازان است. بارو و نه‌ری دارد» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۶۵).

مورخان قرن هشتم هجری چون حمدالله مستوفی و سیاحان و جغرافی‌دانان دورهٔ صفویه تا قاجاریه از جمله اولیا چلیبی، کاسپار دوروویل، هانری بایندر، کرزن و جکسون از آبادانی شهر، برج و باروی بزرگ آن، دروازه‌های هفتگانه، تجارت و دادوستد، و نعمت فراوان ارومیه یاد کرده‌اند.

موقعیت برج سه‌گنبد

این برج در نزدیکی دروازهٔ بازارباش در جنوب شرقی شهر از دروازه‌های هفتگانه ارومیه، در محوطهٔ وسیعی قرار داشته که اطراف آن را قبور زیادی فراگرفته بود. شاید به سبب عدم شناخت مدفون بقعه، عدهٔ زیادی به تصور قداست محل در آنجا دفن شده باشند (انزلی، ۱۳۸۴: ۱۹۷).

وجه تسمیه سه‌گنبد

در مورد وجه تسمیه برج سه‌گنبد اظهارات گوناگون ابراز شده

تصویر ۳. گنبد الله الله اردبیل (عکس از: نگارنده).

تصویر ۱. طرح و نقش آجری الله الله بر بدنهٔ برج سه‌گنبد (عکس از: نگارنده).

تصویر ۴. نمای ورودی برج سه‌گنبد (عکس از: نگارنده).

تصویر ۲. نمای کلی برج سه‌گنبد و آجرکاری آن (عکس از: نگارنده).

متن کتیبهٔ قاب در ورودی به شرح زیر است (تصویر ۴ و ۵، تصاویر به صورت افقی جهت آسان خواندن کتیبه تنظیم شده است):

تصویر ۵. سر در ورودی برج سه گنبد (عکس از: رحمان محمدی).

«بسم الله الرحمن الرحيم امر ببناء هذه القبة الامير اسفهلار الاجل (كذا = الاجل)
الكبير المؤيد المنصور سيف الدنيا والدين / عز الاسلام و المسلمين
ناصر المظلومين /
[و] البوساء جبار؟ [اختيار] الملوك و سلاطين (كذا = والسلاطين)
شيشقاط المظفري
اطال الله بقائه ... شهر محرم سنة ثمانين و خمس مائه» (تصاویر
۵ تا ۱۰).

به استناد کتیبه‌های موجود در سه طرف در ورودی، این بنا در سال ۵۸۰ ه‍.ق به دستور حاکمی به نام شیشقاط المظفري ساخته شده است. به احتمال زیاد انتساب بانی به «المظفري» به این سبب بوده است که او سپهسالاری مظفرالدین قزل ارسلان را به دست آورده است. قسمتی از کتیبه (قبل از بخشی که به تاریخ ساخت بنا اشاره دارد) به هم ریخته است و قابل تشخیص نیست.

تصویر ۶. «بسم الله الرحمن الرحيم امر ببناء هذه القبة الامير الا اجل الكبير المؤيد المنصور سيف الدنيا» (عکس از: رحمان محمدی).

تصویر ۷. «و الدين عز الاسلام و المسلمين ناصر المظلومين» (عکس از: رحمان محمدی).

تصویر ۸. «[و] البؤساء [اختيار] الملوك و سلاطين شيشقاط» (عکس از: رحمان محمدی).

تصویر ۹. «المظفری اطال الله بقاه ... شهر» (عکس از: رحمان محمدی).

تصویر ۱۰. «... شهر محرم سنه ثمانین و خمس مائه» (عکس از: رحمان محمدی).

نام این معمار بار دیگر در قسمت بالاتر قاب سردر نیز نوشته شده است و در آنجا ذکر نام او با عبارت «رحم الله» شروع شده است اما معلوم نیست آیا این کلمه اشاره به فوت معمار قبل از اتمام بنا دارد یا فقط ترحمی برای او خواسته شده است. متن این کتیبه (تصویر ۱۲) به شرح زیر است: «رحم (کذا = رحمه) الله لمن؟ بنا [ه] منصور بن موسی».

تصویر ۱۲. کتیبه حاوی تکرار نام معمار برج سه‌گنبد (عکس از: رحمان محمدی).

مسجد جامع ارومیه

مسجد جامع ارومیه یکی از قدیم‌ترین و ارزش‌مندترین مساجد تاریخی شمال غرب ایران محسوب می‌شود (نقشه ۱). مجموعه بنای کنونی مسجد (شامل بخش‌های مختلف قدیم و جدید) به مرور زمان ساخته شده است. در دوره‌های مختلف، بنای این

به استناد متون تاریخی امیر شیشقاپ در سال ۵۹۳ق هنوز در قید حیات بوده و نام او در کتاب راحة الصدور و آية السرور راوندی در ص ۳۹۱ به شکل زیر آمده است: «... و در رجب سنه ثلاث و تسعين و خمس مائه ملک ازبک با همدان آمد و اتابک بهاء‌الدین سنباط و شیشقاپ و ناصرالدین اغوش و ککجه را به همدان به خدمت ملک ازبک فرستاد».

معمار برج سه‌گنبد، منصور بن موسی بوده است. نام او در دو جای سردر ورودی دیده می‌شود. مدارکی در دست نیست که بتوان بر اساس آن از کاربری دقیق این گنبد آگاهی یافت و در کتیبه فقط به کلمه «قبه» اشاره شده است. متن کتیبه‌ای که نام معمار در آن آمده (تصویر ۱۱ و ۱۲) این است:

عمل / العبد الضعیف منصور بن موسی

تصویر ۱۱. کتیبه حاوی نام معمار برج سه‌گنبد (عکس از: رحمان محمدی).

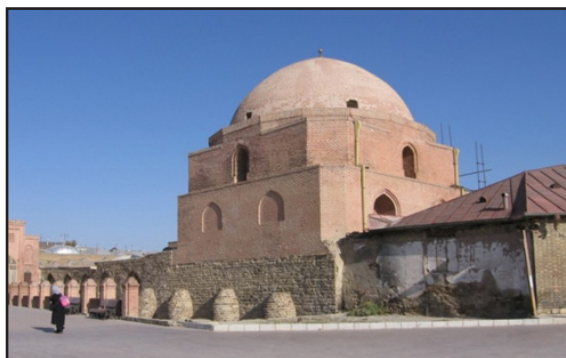
در حاشیه بیرونی محراب آیه ۲۵۵ و قسمتی از آیه ۲۵۶ سوره بقره (آیه الكرسي و آیه بعد از آن) به خط کوفی گچبری شده است (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴. حاشیه بیرونی محراب (عکس از: نگارنده).

لازم به یادآوری است که به علت مرمت و قرار دادن چند ردیف کاشی در دوره‌های بعد (تصویر ۱۴)، قسمتی از آغاز و پایان آیات مذکور از بین رفته است. در سمت راست محراب جملات «بسم الله الرحمن الرحيم الله لا اله الا» از بین رفته و اکنون کتیبه با «هو الحی القيوم» آغاز می‌شود و در سمت چپ با جمله «فمن یکفر» پایان یافته است. با توجه به فضایی که لازم است برای کلمات شروع آیه الكرسي اختصاص یابد، این کتیبه به بخش درون قلاب (I) آیه ۲۵۶ سوره بقره ختم می‌شده است. یادآور می‌شوم که کاشی‌هایی که از این محل برداشته شده (تصویر ۱۵) اکنون وجود ندارند. متن کتیبه این است:

مسجد تعمیر و بازسازی شده یا الحاقاتی بدان افزوده شده است. قدیم‌ترین قسمت مسجد، شبستان گنبددار مربع‌شکل است (تصویر ۱۳) (نقشه ۲). در این شبستان محراب گچبری ارزشمندی با کتیبه‌های متعدد کوفی و نسخ و ثلث درخور توجه وجود دارد که در این مقاله بررسی شده اند.

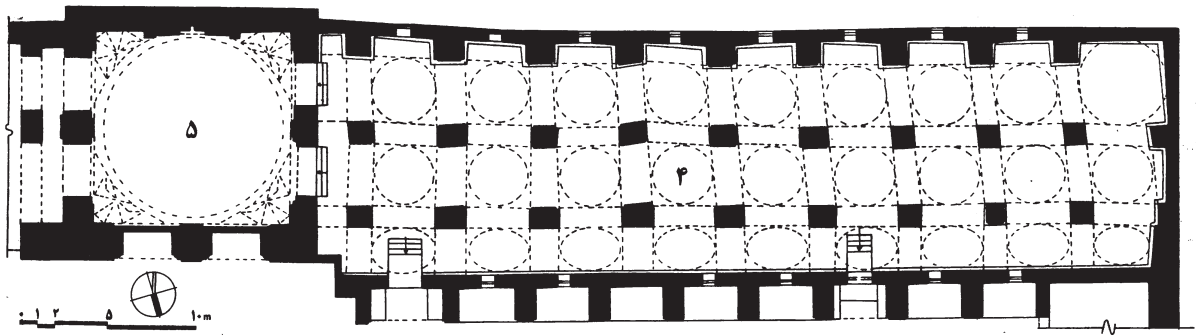
تصویر ۱۳. نمای از مسجد جامع ارومیه (عکس از: نگارنده).

کتیبه‌های محراب

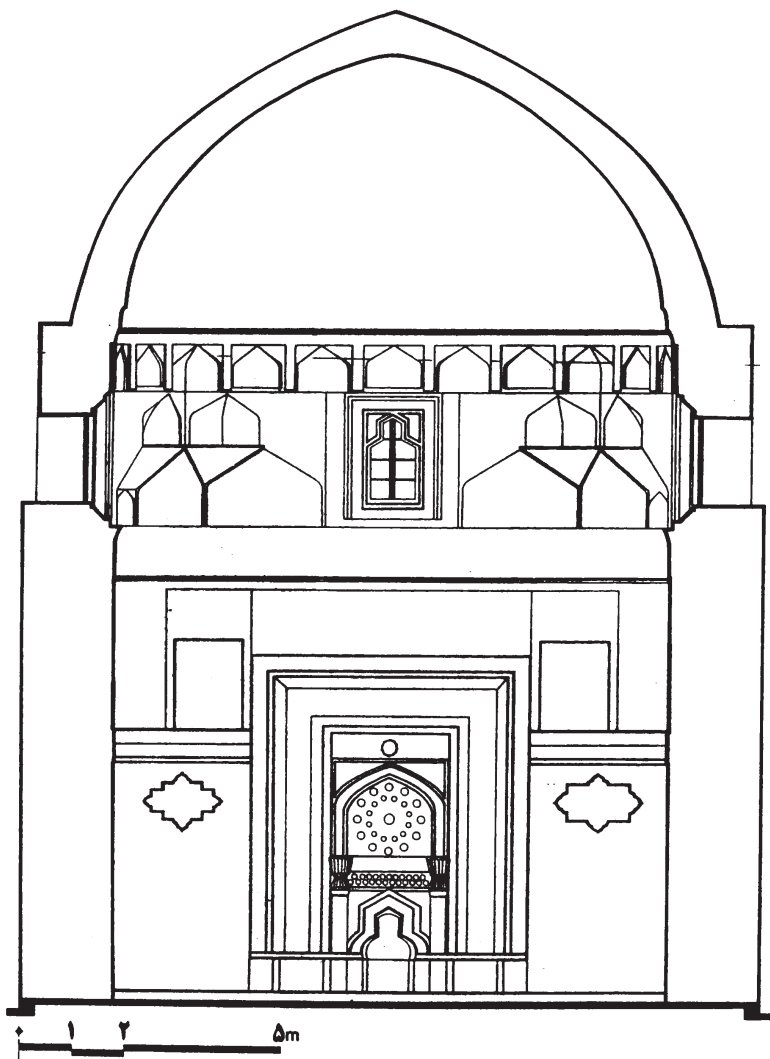
محراب مسجد سراسر پوشیده از کتیبه‌هایی به خط کوفی و ثلث است. متن این کتیبه‌ها آیات قرآنی و نام گچکار محراب است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳. محراب مسجد جامع ارومیه (عکس از: نگارنده).

نقشه ۱. پلان مسجد جامع ارومیه (مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳).

نقشه ۲. مقطع گنبدخانه مسجد جامع ارومیه و محراب آن (مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۳).

ازواجهم او ما ملكت أيمانهم فإنهم غير ملومين × فمن ابتغى وراء ذلك فأولئك هم العادون × و الذين هم لأماناتهم و عهدهم راعون × و الذين هم على / صلواتهم يحافظون × أولئك هم الوارثون × الذين يرثون الفردوس هم فيها خالدون / و لقد خلقنا الانسان من سلاله من طين × ثم جعلناه نطفةً في قرار مكائين × ثم خلقنا النطفة]» (تصوير ۱۶).

تصویر ۱۶. حاشیه داخلی محراب (عکس از: نگارنده).

در جایگاه پیشنماز (تصویر ۱۷) و در قسمت پایین، آیه ۱۸ سوره آل عمران به خط کوفی گچبری شده است. ابتدا و انتهای این کتیبه نیز بر اثر قرار دادن کاشی در محل آن، از بین رفته است. در ابتدای کتیبه عبارت «بسم الله الرحمن» از بین رفته است و کتیبه در انتها به «قائماً بالق» ختم می‌شود. با توجه به فضایی که قسمت افتاده در ابتدای کتیبه اشغال می‌کند، به نظر می‌آید که کتیبه به عبارت «سسط لا إله إلا هو» خاتمه می‌یافته است. مگر اینکه دو کلمه باقی مانده این آیه («العزیز الحکیم») که در بالای متن از بین رفته در قدیم نوشته شده بوده است. متن این کتیبه چنین است:

تصویر ۱۵. محراب مسجد جامع ارومیه قبل از مرمت (عکس از: نگارنده).

«بسم الله الرحمن الرحيم الله لا إله الا هو الحي القيوم لا تأخذه سنة و لا نوم له ما في السموات و ما في الارض من ذا الذي يشفع عنده إلا بإذنه يعلم ما بين ايديهم و ما خلفهم و لا يحيطون بشئ من علمه إلا بما شاء و سعه كرسيه السموات و الارض و لا يؤده حفظهما و هو العلي العظيم × لا إكراه في الدين قد تبين الرشد من الغي فمن يكفر بالطاغوت و يؤمن بالله فقد استمسك]».

در یک حاشیه دیگر که به طرف داخل محراب قرار دارد (تصویر ۱۵)، آیات ۱ تا ۱۲ سوره المؤمنون به خط ثلث گچبری شده است و مانند آیات محراب به علت مرمت جمله «بسم الله الرحمن الرحيم» در ابتدای کتیبه از بین رفته است و پایان آن اکنون با جمله «قرار مکی» است و با توجه به فضایی که جمله «بسم الله الرحمن الرحيم» اشغال می‌کند، به نظر می‌آید که کتیبه با عبارت «یین × ثم جعلنا النطفة» پایان می‌یافته است. متن کتیبه این است:

«[بسم الله الرحمن الرحيم] قد افلح المؤمنون × الذين هم في صلواتهم خاشعون / و الذين هم عن اللغو معرضون × و الذين هم للزكوة فاعلون × و الذين هم لفروجهم / حافظون × إلا على

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقَدْرِ أَسْطُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ».

تصویر ۱۹. کتیبه دور تا دور قسمت بالا داخل مسجد (عکس از: نگارنده).

در دور تا دور داخل مسجد و در بالای محراب یک کتیبه کوفی روی چهار دیوار شبستان مسجد گچبری شده است. شروع کتیبه از سمت راست بالای محراب است و انتهای آن بر دیوار سمت راست محراب قرار گرفته است. همان‌طور که در تصویر ۲۰ دیده می‌شود.

تصویر ۲۰. کتیبه کوفی روی دیوار شبستان (عکس از: نگارنده).

در این کتیبه آیات ۱ تا ۵ و قسمتی از آیه ۶ سوره فتح گچبری شده است. متن کامل کتیبه این است:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إنا فتحنا لك فتحاً مبيناً / ليغفر لك الله ما تقدم من ذنبك و ما تأخر و يتم نعمته عليك و يهديك صراطاً مستقيماً / و ينصرك الله نصرأً عزيزاً / هو الذي انزل السكينة في قلوب المؤمنين ليزدادوا إيماناً مع إيمانهم و لله جنود السموات و الارض و كان الله عليماً / ليدخل المؤمنين و المؤمنات جنات تجري من تحتها الأنهار خالدين فيها و يكفر عنهم سيئاتهم و كان

تصویر ۱۷. جایگاه پیش‌نماز (عکس از: نگارنده).

در بالای کتیبه مذکور نام گچکار محراب و تاریخ ساخت محراب (تصویر ۱۷) که ربیع الآخر سال ۶۷۶ ق است، به خط ثلث نوشته شده است: «عمل عبدالمؤمن بن شرفشاه النقاش التبریزی فی شهر ربیع الآخر سنة ستة و سبعین و ستمائة» (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۸. کتیبه حاوی نام گچکار محراب و تاریخ ساخت آن (عکس از: نگارنده).

در بالای کتیبه مذکور دو حدیث از پیامبر اکرم (ص) به خط ثلث (تصویر ۱۹) نوشته شده است: «قال النبي عليه الصلوة و السلام اقبل على صلوتك و لا تكن من الغافلين / قال النبي عليه السلام كونوا في الدنيا اصنافاً و اتخذوا المساجد بيوتاً».

پی‌نوشت

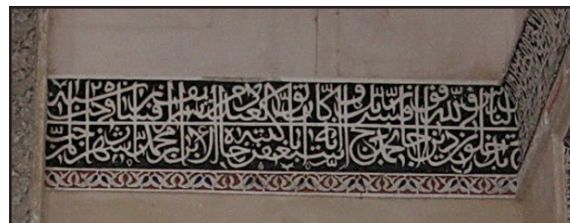
۱. اصل گزارش در مرکز اسناد اداره میراث فرهنگی ارومیه موجود است. متأسفانه کپی تصاویر درج‌شده در گزارش را در مدارک شخصی خود نیافتیم. از این رو برای تهیه تصاویر از همیاری دوست ارجمند آقای ابراهیم حیدری (مدیرکل اسبق اداره میراث فرهنگی ارومیه)، سرکار خانم مهناز اشرفی (رییس پژوهشکده ابنیه و بافت) و آقای رحمان محمدی (همکار محترم در ارومیه) بهره بردم که مراتب سپاسگزاری را از این بزرگواران اعلام می‌دارم. همچنین بر خود واجب می‌دانم از دوست ارجمند آقای محمدعلی مخلصی برای تکمیل برخی نکات تاریخی و نگارش مقدمه، تشکر کنم.

منابع

- ابن فقیه، ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق الهمدانی. (۱۳۰۲). *البلدان*. چاپ لیدن.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۶۸). *مسالك و ممالك*. به کوشش ایرج افشار. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- انزلی، حسن. (۱۳۸۴). *ارومیه در گذر زمان*. تهران: انتشارات دستان.
- حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳). *گنجنامه*، مساجد جامع ایران، بخش اول، انتشارات مرکز اسناد و تحقیقات دانشگاه شهید بهشتی.
- دیباج، اسماعیل. (۱۳۴۵). *آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان*. تهران: انتشارات شورای مرکزی جشن‌های شاهنشاهی ایران.
- مقدسی، ابوعبدالله بن احمد. (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*. ترجمه علینقی منزوی. تهران: انتشارات مؤلفان و مترجمان.
- یعقوبی، احمد بن یعقوب بن واضح. (۱۳۴۳). *البلدان*. ترجمه محمد آیتی. تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Wiet, G. Repertoire. 1931. *Chronologique D'epigraphie Aarab*, vol.9, p. 120.

ذلک عند الله فوزاً عظیماً × و یعذب المنافقین و المنافقات و المشرکین و المشرکات الظالمین».

به غیر از کتیبه ذکرشده در سراسر مسجد، آیات قرآنی به خط ثلث روی زمینه لاجوردی نوشته شده است که همگی آن متعلق به دوره قاجاریه است. قسمت اعظم این کتیبه‌ها در سال ۱۲۵۰ق توسط شریف محمد افسار نوشته شده که نام او و تاریخ اتمام آن در پایان کتیبه‌ها آمده است (تصویر ۲۱). در آن کتیبه‌ها متن سوره‌های انسان و فتح و قسمتی از سوره واقعه دیده می‌شود.

تصویر ۲۱. کتیبه به خط ثلث حاوی نام کاتب و تاریخ کتابت (عکس از: نگارنده).

متن انتهای کتیبه‌ها به شکل زیر نوشته شده است: «کتبه العید خادم الابرار شریف محمد افسار (افشار؟) فی رجب المرجب سنه ۱۲۵۹».

در ساقه گنبد، آخرین کتیبه مسجد دیده می‌شود که قسمت اعظم آن ریخته و از بین رفته است (تصویر ۲۲). این کتیبه در سال ۱۳۰۹ق نوشته شده است. لازم به ذکر است که علی‌رغم آن که هفت سده از عمر کتیبه‌های اصلی (گچیری) مسجد می‌گذرد، سالم و برجا مانده اند اما قسمت اعظم کتیبه ساقه گنبد با گذشت یک قرن از ایجاد آن فروریخته است. کتیبه ساقه گنبد که به خط ثلث است با آیه «الله نور السموات و الارض...» سوره نور آغاز شده و به آیه ۸۹ سوره شعراء «الا من اتی الله بقلب سلیم» ختم می‌شود. به علت از بین رفتن قسمت اعظم این کتیبه، معلوم نیست که چند آیه از دو سوره کتابت شده است.

تصویر ۲۲. قسمتی از ساقه گنبد (عکس از: نگارنده).